

ամեն հոգ պետք է ընել գտնելու եւ ապա-
հով պահելու եւ ծանօթացնելու: Իրաւունք
ունի ցեղեկատուն հետեցնելու: Քանի որ բու-
ղբական Պատուելի մը քով կային ինչ ձեռա-
գիրներ՝ զարմանալի պիտի ըլլար որ հնագոյն-
ները չպահպանուէին վաւերբարձ մէջ: Թէ կան
չենք տարակուսիր, բայց ինչպիսի է ինչպէս կը
պահուին: Եւ պահեն իսկ բաւական չէ, այլ
պետք է հանրութեան ծանօթացնելու, որ անհրա-
ժեշտ է մեր գրականութեան վրայէն ծածկող
թանձր քողը վերջապէս բաժնաւոր համար: Լու-
սատիպ, եթէ հետք չէ՝ լուսանկար՝ միայն կրնայ
ազատել շատ թանկագին հնութիւնները վերջ-
նական կորստէն, որուն ենթակայ են յաճախ:
Եթէ բնագիրը դժբախտ դէպքերով կ'անհետա-
նան, գոնէ կ'ունենանք ձգրիտ պատկերը, դիւ-
րութիւն մը՝ զոր կ'ընծանեն արդի մեր միջոցները:
Այս կէտը որչափ կրնուի շատ չէ:

3. Այլ նոյն հնութիւնն եւ հետեւաբար
հնութեամբն ոչ նոյն արժեքն ունի, բայց ու-
րիշ կողմանէ նշանաւոր է երբորդը, որուն մասին
տեղեկութիւն մը կը կարգանք՝ Բիւզանդիոնի,
մէջ, գրուած կարենէ՝ «Արսէն, ստորագրու-
թեամբ»: Չեռագիրն է կարնոյ զաշտին շինոց
գլուխը (— 1 ժամ կարենէ, 50—60 տուն, —)
Ա. Գաւթի, ալ կը կոչուի: Ըստ աւանդութեան
1851ին գնուած է Տրապիզոնէ ուղեւորած ջո-
րեպանէ մը: Մեծութիւնը՝ 41 × 33 cm. հաս-
տութիւն՝ 9. Երկինն, տողք 18. Բաժնոյն
«ծանրութիւնն է իբր 1 լիտր, (6 հօխա.) նիւթը՝
մագաղակ դիմացկուն» տեղ տեղ ծակեկուած:
գիրը՝ «երկաթագիր-գլխագիր» իբր 1 հարիւրո-
դամետր երկայնքով, կողմը՝ համակ արծա-
թով պատուած: Սկիզբն Եւսեբի առ կարպի-
նոս եւ խորանաձեւքն կամ կամարքն զարդերով
եւ նկարներով «Թունոց, ծաղկանց, աւետարան-
չաց, Աւետման, քրիստոսի լոնգան, Մոգերու
գալստեան, Մկրտութեան, Այլաբերդութեան,
յերուսաղէմ գալստեան, խաչելութեան եւ Յա-
րութեան», ամենք գունագեղ, բայց «նկարներն
այնքան ճաշկաւոր եւ համաշխարհային չեն»: Եզ-
րարաբար, ծաղկագիր եւն չեն անսուիրոյ
գլուխները նշանակած են գունաւորեալ բոլոր-
գիւններու մէջ: Նիստադրութեան մասին՝ «վեր-
ջակէտը ներկայացուած է երեք կէտերով» (·):

կայ միջակէտ եւ պատիւ: Յիշատակարանն է՝
«Գրեցաւ Աւետարանս այս ձեռամբ Եւսեբիոս
(Եւագրիս) մեղուցիալ եւ անարժան կրտսեւորի
ի թուականութեան շաղոց ԴՁԷ (≡ 1038) ի
հայրապետութեան Տեսալի Պետրոսի եւ զինի նորա
կենդանութեան նստաւ այլ հայրապետ որ կոչի
անուն նորա Գեորգիոս, եւ ի թագաւորութեան
Յուսեպ Միկայելի բարեպաշտ: Արդ աղաչեմ,
եւն: Պետրոսն է Գետապարձը, կայսրը Միքայել
Գ. Պալիզագոն (1034—41.) իսկ Գիոսկորոս
կաթողիկոսի մասին տես Արիւնի «Էրիպ», էջ
102, եւ Չամչեան, Բ, 912—3:

Վերջապէս յիշենք «Գաւէճիքի Աւետա-
րանը», որուն մասին տեղեկութիւն կու տայ «Ա.
Միխիթ», այս օրերս: Գոթախոտաբար պակա-
սաւոր ըլլալով՝ անտառաւ է, ուստի հնութիւնը
որոշ չէ, եւ ամբողջը շատ անինամ պահուած
կ'ընտրի. (Թուղթք 125, մեծ՝ 32 × 25 cm. երկ-
սին տողք 20.) գլխագիր-երկաթագրով է,
«մեյանը» կ'ըսէ: «Նիւթը՝ մագաղակ դեղին,
սկզբնատառները՝ «պարզ բայց մեծ», իսկ զար-
դեր, խորաները եւն չունի: Բաւական մեծ հնու-
թիւն կ'երեւայ ունենալ:

Վերջինք իբր պարզ օրինակ յիշեցինք:
Նոյն ժամանակներէն ձեռագիր բաւական առա-
տութեամբ կը գտնուի, որոնք արժանի են նոյն-
պէս ծանօթացուելու: Զ. Բ. Տ.

ՄԱՅՈՒՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՆԿԱՅՈՒՆԻԹԻՆՆԵՐ ՓԱՌՍՏԱՍԻ ՊԱՏՄՈՒ- ԹԵՆՆ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ

Մասն Լոսաննա — Վեցերայոյ Դպրոցի:

(Հարաւորութիւն եւ Գրէլ)

19.

Այն, ինչ որ Զ. գրութեան մէջ միա-
ցել է, եւ կարող է ծառայել Զ. գրութեան
յետին ժամանակում կցկցուած լինելը նկատե-
լուն, աշխատեցինք նախորդ էջերում հանդէս
հանել: Այնտեղ ցուցուածներն, որով դատուած
են փաստաթի պատմութեան արդի վիճակը, նոյն
փաստաթի պատմութիւնից առանք առհասա-
րակ, եւ ամեն անգամ զգոյշ եղանք՝ չընկա-
ծակուել այն հարցերի սահմաններում, որոնք

1 «Գաւէճիքի», 1800, Թ. 1095: Նոյն ձեռագրին
մասին տեղեկութիւն կու տայ նաեւ Զ. Աւետեան, «Գու-
ցակ ձեռագրաց Սանատրեան Վարտարմիկ (Վիսնա,
1900), էջ 47:

1 Տես «Բիւզանդի» 1800, Թ. 39, էջ 629—30:

Փաւստոսի պատմութեան բնագրին են նայում, եւ որոնք նկատողութիւններն Բ. մասի նիւթը պիտի լինեն: Այժմ, դեռ չսկսած ներկայ էջը, Զ. դպրութեան լինելու չլինելու խնդրը պարտ ենք յանձնել ղազար Փարպեցեւ յիշատակաբանի Հեղինակին դատելու նշոյն վերոյգրեալ գրուածութեամբ:

Փաւստոսի պատմութեան նախագիտելոց եւ Զ. դպրութիւնը յետոյ, մեր յարուցած հարցի համար նշանակութիւն ունի ղազարի պատմութեան յառաջաւորը, ուր յիշուած են 1. Փաւստոսի պատմութեան բովանդակութիւնը. 2. Փաւստոսի նախորդ եւ յետորդ պատմութիւնները եւ 3. Փաւստոսի պատմութեան աղաւաղումը Բայք նախ այդ նշանակութիւնը դիտելը, աւելորդ չէ կանգ առնել քանի մի խնդիրների վրայ, որոնք ղազարի յառաջաբանի հարապատութեան են նայում, եւ ապա թէ գիտակցօրէն ծառայեցնել այն Փաւստոսի յիշատակարանի ընտելութեան:

Հինգ պրակի մէջ է արոհուած ղազարի պատմութեան յառաջաւորը: Բանասերները արդէն նկատել են, որ վերջին չորս պրակի ինչ ինչ մասերը կրնան են Ն պրակի մէջ, եւ որ վերջին պրակները անպիտան մասեր ունին եւ ընդհանրապէս արագրութեան եւ խմբագրութեան են կարօտում: Ղորոնորոյ արագրութիւնը, բանասերների ցուցմամբ, կատարուած է մասամբ վերջին հրատարակութեան մէջ, բայց դեռ ոչ որ պարզապէս է շարժառիթը, որով Բ — Ե մասերը համառօտուած են Ն մասի մէջ, եւ եթէ Ն պրակը վերջիններից է քաղուած, այն ժամանակ անպատասխան է մնում թէ ինչ նպատակ ունէր այդ քաղումը անել, որ թերի է, եւ թէ ինչու այդպիսի քաղումըքը նախագաւառուած է այն աղբիւրից, որից քաղուել է այն այն է Բ — Ե պրակներից: Պարզուած չէ նաեւ, թէ արդեօք նշոյն եւ մի հեղինակի գործն են այդ հատուածները թէ աւարբեր, եւ եթէ նշոյն, ապա անմիջեւ թէ մնում, թէ Ն պրակը թերի համարելով, եւ ընդարձակ ու մանրապատում լինելով Բ — Ե պրակների մէջ, ինչու հեղինակը չուշադրեց Ն պրակը: Մի խօսքով ենթադրուած է, որ Ն պրակը է ծնունդի ծոցը Բ — Ե պրակների, եւ որ վերջին պրակները առաջինի համեմատութեամբ հարադատագոյն եւ արժանահաւաս են. իսկ մնացած խնդիրները կարօտում են հանգամանօրէն ընտելութեան:

Մենք բոլորովին այլ կարծիք ունինք այդ պրակների ծագման եւ նշանակութեան մասին:

Ն. Ընդունուած կարծիք է, որ ղազարի պատմութիւնը գրուած է Վահանի հրամանով եւ 490—500 թուերին. այդ խնդրի մասին յառաջաւորն Ն եւ վերջին մասերը որոշ ցուցումներ ունին, որոնք համեմատութիւնը այլ իմաստ եզրակացութեան է առաջնորդում մեզ:

Պրակ Ա.

Երբորդ պատմութիւնն այս է կարգէ նորին գրողը շարագրեալ տակութեան մերում. յոր հարկաւորեալ հրամանաւ իշխանաց եւ քանի որ քաղաքացեաց, առաջ գտնիմ յայտարար գործ կարեւոր:

Պրակ Ե.

Եւ արդ՝ այսպէս հարկաւորեալ բռնագատեաց զտկարութիւնս մեր տէրն Վասիկոսիէի Վահան, ապարադեան Հայոց եւ մարդան, մեծարեղի է գործ՝ որ է վեր քան պարգաւութեան մարդ էր:

Նայ համեմատութեան մէջ ոճի նշոյնութիւնը ակնայայտի է, բայց այդտեղ իմաստի տարբերութիւնը եւս անհնար է չնկատել. պատմութիւնը, ըստ Բ պրակի, գրուած է իշխանների հրամանով եւ վարդապետների յորդորով, իսկ ըստ Ե պրակի միակ Վահանն է բռնագատեղ գրել պատմութիւնը: Բ — Ե պրակների մէջ Վահանի բռնագատութիւնը երբեք անգամ յիշուած է, բայց եւ ոչ մի գէպտում՝ ոչ վարդապետների եւ ոչ իշխանների մասին յիշատակութիւն կայ, իսկ Ն պրակի մէջ Վահան անունը, իրեւ բռնագատող ոմնի է գործ, բացակայելով բացակայում է:

Պիտի նկատելք, որ Ն եւ Բ — Ե պրակները երկիմաստ տարբերութիւն ունին. 1. տարբերութիւններ, որոնցով այդ երկու հատուածների իմաստը ընդհարում է իրար հետ. եւ 2. տարբերութիւններ, որոնք միայն այս կամ այն հատուածի յատուկ են, առանց մէկը միւսի իմաստը ժխտելու: Երկրորդ տեսակից են օրինակ այն, որ Ն պրակի մէջ հաղորդուած է, թէ որտեղից պիտի հեղինակն սկսի իւր պատմութիւնը եւ ուր պիտի դադարի. նաեւ թէ ինչ շրջան պիտի պատմի նա. այս տեղեկութիւնները չկան երկրորդ հատուածի մէջ՝ Բ — Ե: Դրա փոխարէն Բ — Ե պրակների մէջ մանրամասն ստուրաքուած է Նգլթանդեղոսի եւ Փաւստոսի մատենագրական եւ պատմական արժեքը. եւ շնորհաւոր է պատմիչի կողմը — տեղեկութիւններ, որոնք Ն պրակի մէջ բացակայում են: Նայալիս եւ այս բոլոր տարբերութիւնները ոչ մի հիմք չեն ներկայացնում երկու տարբեր հեղինակներ ենթադրել Ն եւ վերջին պրակների համար. նրանք կարեն այդ առանձնապատուկ մասերով միայն իրար լրացնում են եւ ուրիշ ոչինչ: Բայց այդպէս չէ աւալին տեսակի

տարբերութիւնը, որի օրինակը երեւում է մեր առաջագրեալ համեմատութիւնից. մի հեղինակ, որ Բ—ն պրակների մէջ երեք անգամ երեք էջից աւելի ծաւալով յիշում է Վահանի՝ իրբեւ իրեն բռնադատողի ի գործ, այդ հեղինակին իբր՝ Ա պրակի մէջ յիշում է անանուն իշխաններ եւ քացի այդ նյութէս անանուն վարդապետներ, որոնց հրամանով եւ յորդորով նա ձեռնարկել է գրելու իւր պատմութիւնը: Յարմարութիւնը ակնյայտ է եւ միեւնոյն ժամանակ մասնում է տարբեր հեղինակի ներկայութիւնը:

2. Ա. պրակի մէջ հեղինակը իւր աշխատութիւնը պատմական գրքերի մէջ երրորդ տեղն է գատում, առանձին առանձին յիշելով նախորդ երկու պատմիչներին Ագաթանգեղոսին եւ Փաւստոսին: Այդ տեղեկութեան միանգամայն հակառակն է աւանդուած Փաւստոսի պատմութեան Գ. 1—2 գլ. մէջ, ուր Փաւստոսի պատմութիւնը եւս երրորդն է կոչուած պատմական գրքերի շարքում, կոչելով Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը երկրորդ, իսկ Քաղզէի վարդապետութիւնը առաջին: Կը նշանակէ Ա պրակի հեղինակին ծանօթ չէր Փաւստոսի պատմութեան Գ. 1—2 գլ.: Կար թէ ոչ այդ հեղինակը իւր պատմութիւնը էլ երրորդ չէր կոչել, այլ չորրորդ, իրբեւ Փաւստոսի նախորդ պատմիչը: Այդ բոլորը ընդարձակ նկատողութիւնների է կարողում՝ քննելու Քաղզէի վարդապետութեան ծագման եւ գոյութեան հարցը, Փաւստոսի Գ. 1—2 գլ., Փաւստոսի եւ Ագաթանգեղոսի պատմութեանց խմբագրութիւնը եւ այլն. այդ խնդիրները մեր կը լծորդենք "Նկատողութիւններէս", երրորդ մասի մէջ հայ մատենագրութեան այն վիճակի նկարագրի հետ, որ ժամանակակից էր Փաւստոսի պատմութեան խմբագրութեան: Այստեղ շարունակենք նկատել, որ Ղազարի Ա պրակի մէջ այլեւայլ կոչումներ ունին Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի պատմութիւնները. արդի "Ագաթանգեղոսյ պատմութիւնը", այնտեղ յիշում է "յորդանան եւ զգիրսն անուանեալ կոչեն Գրիգորիս", եւ արդի "Բիւզանդարան պատմութիւնը" այնտեղ յիշում է "զոր անուանեալ կոչեն զանուն գրոցն" Հայոց պատմութիւն, Այսպէս ուրեմն Ա պրակի մէջ Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի պատմութիւնները յիշուած են տարբեր գիրքով եւ անուններով այն վիճակից, որ նոյնք ունին ներկայումս:

Արդ՝ այդ տարբերութիւնները ինչպէս են փոխանցուած ի Բ—ն պրակս. ահա էական

խնդիրն. եթէ Ա եւ Բ—ն երկու հատուածները նոյն եւ մի հեղինակի գործերն են, անշուշտ այդ տարբերութիւնները պիտի տեսնենք եւ Բ—ն պրակների մէջ, ուր յիշուած է Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի պատմութեանց բովանդակութիւնը: Բայց այդպէս չէ. Բ—ն պրակները անթերի եւ անշեղ կերպով յիշում են Ագաթանգեղոսի պատմութեան բովանդակութիւնը նրա արդի վիճակով, իսկ Փաւստոսի պատմութիւնը արդէն աղաւաղուած բովանդակութեամբ՝ "անհաճոյ լրողաց բանը", բնաւորութիւնով: Պարզ է այս տեղից ուրեմն, որ նոյն եւ մի հեղինակը չէ որ յառաջաբանի Ա եւ Բ—ն մասերի մէջ վարուեալ է թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս կերպ. Ա պրակի մէջ յիշել Ագաթանգեղոսին եւ Փաւստոսին, իրբեւ Ա եւ Բ պատմիչներ, յիշել նրանց գործերը "Գիրք Գրիգորիսի" եւ "Հայոց պատմութիւն" վերնագրով, եւ միեւնոյն ժամանակ Բ—ն պրակների մէջ յիշել այդ գրքերի բովանդակութիւնը այնպէս, ինչպէս նրանք ունին նոր վերնագրերին եւ խմբագրութեան ննթարկելուց յետոյ՝ արդի վիճակի մէջ: Այլ՝ որ Ա եւ Բ—ն պրակները տարբեր անձանց եւ ժամանակների գործեր են. այդ ժամանակաշրջանները իրարից բաժանուում են մի անընդհատով, ուր տեղն է ունեցած Ագաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի պատմութեանց խմբագրութիւնը:

3. Ա պրակի հեղինակին ծանօթ են երկու ազգային պատմական երկ միայն՝ Գիրք Գրիգորիսի եւ Հայոց պատմութիւն: Այդպէս աղբատ չէ վերջին պրակների հեղինակին ծանօթ պատմական գրականութիւնը, որը դեռ որակաւորուած էլ է 1. իրբեւ հաւաստի եւ արժանաւոր յիշատակարաններ եւ 2. իրբեւ անսոյոգ պատմութիւններ:

Նախ՝ հաւաստի պատմութիւնները յիշուած են այս բազմաւորութեամբ. "ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի". որպիսի եւս առաւել գտանիցին գանձուն յաւիտեակի ժառանգաւորը, որք եւ զօրինուածս բանից ստուգապատում կարգել պատմագրեցին, շտառել մարդահաճութեան բանից յաւելուածս, այլ զգուշական երկիւղին ընդ բազմաց լայնածաւալ գիտական բանին աւելցին անվճար (պրակ Բ): Ուշագրութեան արժանի մանաւանդ այն է, որ այդ առգրերի հեղինակը Փաւստոսի երկը աղաւաղուած եւ անսոյոգ է դառնում եւ արժանահաւատը լով Ագաթանգեղոսի գիրքն է համարում. ուրեմն էլ որ սոյոգ պատմութիւն

ներն ի նկատի ունի — գտանիցին, պատմա-գրեցին, նաւեցին եւայլն ձեւերի տակ հեղե-նալը, եթէ դա Ա պրակի մէջ չով երկու պատ-մական երկի մասին ծանօթութիւն ունեցող հեղինակն է:

Երկրորդ՝ անստոյգ պատմութիւնները եւս բազմաթիւ էին Բ—ն պրակների հեղինակի ժամանակ. «Բազումք սպրդեցին գալ յայտպիսի յայրասութիւնս արք տգէտք եւ յանգուներ, գրեցին յինքեանց ճառս ընդունայնս եւ անպի-տանաբանս եւ խառնեալ եզին ի գիրս գիտուն լրդոց. թէպէտ եւ ընտրող մտաց ճանաչի յայտնապէս գիտնոցն բարք եւ անմտացն շաղ-փաղկութիւնք»:

Պարզ է, որ Բ—ն պրակների այս տո-ղերը միաշարժութիւն չունին Ա պրակի հետ. այլեւ, որ երկու վիճակն եւս միաժամանակ լինել չէին կարող. — եւ հարուստ պատմական գրա-կանութիւն՝ տուգապատու եւ անհաւատի պատմութիւններով, եւ աղքատիկ մի գրակա-նութիւն՝ ընդ աւելը երկու յիշատակարանով:

Աւելացնելը, որ զւագաղեպ իմաստով, Բ—ն մասերի մէջ հեղինակը Ագամանգեղոսի եւ փաւստոսի գրքի քննութեամբ ցոյց է տալիս իւր ժամանակակից գրական ճաշակի նորութիւնը եւ քննասիրական ոգին. այդ հանգա-մանքն ինքնին վկայ է, որ մատենագրութեան ծաղկման եւ հարստութեան շրջանի արդիւնքն են թէ Բ—ն պրակները եւ թէ նրա հեղինակը. եւ գրուն հակառակ քննաորութիւն ունի Ա պրակը՝ իբրեւ անպաժառէ եւ պարզ մի շարագրութիւն, ազատ քննասիրական որեւ հայեանքից:

Այս այն երեւոյթները, որոնք ստիպում են մեզ Բ—ն պրակները յետին ժամանակի գործ դատել եւ հնութեան կողմը՝ համեմա-տորեն Ա պրակի մէջ որոնել:

1 Մինչ այլ եւս ունինք ինչ ինչ նկատողութիւն-ներ, որոնք անխորում են Ղազարի պատմութեան յետին խմբագրութիւնը, սակայն ներկայ էլին միտաբանքն ան-խորհի են նոցա. ամենամօծ հասուածը, որ ներմուծու-մ թւում մեզ, է Ս. Սալակի քորեւսեանութեան նկարա-գիրն ամբողջովն:

Եւ գործի պատմական յիշատակարաններից միայն Ղազարին էր ձուռ, որ ցայժմ անշարժ էր իւր ծագման ինքզնուք. Սալակն քայ ի մի գիտողութիւններից, արեւն իսկ ուղղուած է գիտակից քննադատների հայեացքը Ղա-զարի պատմութեան եւս, եւ խոստացածն են տարբեր անխորհներից այդ մեղով հետազոտութիւններ, որոնք Ղազարի արդէ յիշատակարանի յետին զարեի խմբագրու-թեան հարցն են լուծում: («Անդեռ Ամ», 1898 էջ 255 Հ. Գ. ՄԷն, եւ 278/9 — Գ.):

20.

Այժմ դառնալով այն խնդրին թէ Ղա-զարի յառաջարանի մէջ ինչպէս է հաղորդւում փաւստոսի նախորդ եւ յետնորդ պատմական յիշատակարանների սկիզբն ու վախճանը, մեն-կը թողնենք այն հարցը թէ փաւստոսի յիշա-տակարանի սկիզբը որ պատմական իրողութիւնը պիտի ընդգունէ. այդ հարցին մենք կը դառնալը իւր տեղը. այս էրևում կ'ընտրենք մի միայն Ղա-զարի պատմութեան սկիզբների եւ փաւստոսի պատմութեան վախճանական ինդիքները:

Ղազարի պատմութեան յառաջարանի արդի ամբողջութեան մէջ մի անգամ է միայն յիշուած թէ փաւստոսի պատմութիւնը ուր է գագարած եւ թէ ինքը Ղազար մտեցից պիտի սկսի շարունակել իբրեւ փաւստոսի յաջորդը: Երկու տեղեկութիւնը եւս յառաջարանի Ա մասի մէջ ենք գտնում. «Երկրորդ՝ պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարագրեալ տկարութեանս մերում. յոր հարկաւորեալ հրամանաւ իշխա-նաց եւ բանիւ սուրբ վարդապետաց, տուաք զանձինս յայտպիսի գործ կարեւոր, չիշխեցեալ ընդդիմանալ. յիշելով ի սուրբ գրոց քաղաւ-նախնս անհնազանդից որդւոցն, եւ զորս գրէ՝ ներողութիւն հնազանդից եւ հաւանելոց. կար-գել մի ըստ միոյն գիրս եւ զգործս, զբազմայն-դանակ դիպումնս Հայաստան աշխարհին, Բ— թանհաց յերկուս Բաղաւորութիւնս. եւ ի վիճակէ բաժնոյ անօրինացն, եւայլն: Ըստ այս հատուածի, Ղազարի պատմութեան սկիզբն է Արշակի եւ խոսրովի երկուստեք տիրապետելու պատմա-թիւնը, կցուած բաժանման պարագաներին. ճիշդ այդպէս սկսում է Ղազարի պատմութիւնը. Պրակ Զ. «Եւ ի բաժանեն զժազաւորութիւն Արշակունւոյն յերկուս, առ ի հնազանդեցու-ցանել զկողմն արեւմտին աշխարհիս Հայոց՝ թագաւորին Գունաց՝ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ տերութեանն, եւ զերդմն արեւելից՝ իսնարքե-ցուցանելով զառն եւ բռնաւոր ծառայութեամբ՝ արքային Պարսից. — երթեալ այնուհետեւ նախարարացն Հայոց ի վիճակէ մասին արքային Պարսից, ինդրելին իւրեանց թագաւոր ըստ բնիկ նախնի կարգին յազգէն Աշխարհեանց: Եւ ար-քային Պարսից Զապհոյ կատարեալ զհայցուածս նոցա՝ նորդի նոցա թագաւոր Խորով անուն յազգէն Արշակունեաց:

«Քանզի նախդոյ թագաւորն Հայոց Արշակ ունէր միահեծան զժազաւորութիւնն ի վերայ ամենայն աշխարհիս Հայոց: Իբրեւ ետես թէ խախտեալ եւ քայքայեալ մասնեցաւ ի բա-

ժառանգ մեծ իշխանութիւն թագաւորութեան
ազգին իւրեանց, մեծաւ տրտմութեամբ խռ-
վեալ տարակուսէր յանձն իւր,» եւն:

Այսպէս ուրեմն Ղազարի պատմութեան
սկիզբը նրա յառաջաբանին միանգամայն հա-
մապատասխանում է. այդ սկիզբն է՝ Արշակու-
նեացի իշխանութեան բաժանման պատմութիւնը:
Հետեւաբար, եզրակացնում ենք, որ Ղազարի
նախորդ պատմիչը շարունակել է պատմութիւնը
մինչեւ այգաւեղ, եւ իշխանութեան բաժանումը
թողել է պատմել յետագային. մեր այդ եզրա-
կացութիւնը Ղազարի յառաջաբանը հաստա-
տում է դրական մտքով այսպէս. «պատմեալ
զայս ամենայն փոստոս ոմն Բրևզանդացի, միջ-
ցնիգաւորութիւնն Արշակունի» (պրակ Ա):

Այս բոլորի վրայ հիմնուած պիտի հաս-
կանայինք, որ փաստառ պատմել է մինչեւ Ար-
շակի թագաւորելը, եթէ՛ նման շատ օրինակ-
ներին, նոյն իսկ հասած չլինէր մեր ձեռքը փաս-
տոսի պատմութիւնը, եւ ոչ այդ հիմք չէինք ու-
նենք կարծեալ, թէ փաստառ պատմել է
նաեւ խորովի թագաւորելը. բաժանման իրո-
ղութիւնը այնքան նշանաւոր է, որ այն անյիշա-
տակ թողած՝ Ղազար չէր յիշել «մինչեւ ցեթա-
գաւորութիւնն Արշակայ», եթէ ի հարկէ փաս-
տոս տրդարեւ պատմած լինէր բաժանման
պատմութիւնը եւս: Ղազար այն ժամանակ կը
սահմանէր փաստառի յիշատակարանի համար
— «մինչեւ ցեթաճանու իշխանութեան Արշա-
կունայն», իսկ ի այդ, «մինչեւ ցեթագաւորու-
թիւնն Արշակայ որդւոյ Տիրանայ, խօսքերին
կից, մի ընդարձակ բացատրութիւնն ենք գտնում
այն մասին՝ թէ որն էր այդ Արշակ — Տրդատի
թոռը թէ մի ուրիշը, այդ այն Արշակն էր,
«առ որով թագաւորութեամբ բաժանեալ աշ-
խարհս Հայոց՝ պատահեաւ յերկուս ծուէնս»,
Արդ՝ եթէ այս մեկնութիւնը յետին դարերի
սովորութեամբ լոկ լուսանցքի յաւելումն չէ,
ապա պէտք է ընդունել, որ այդ նպատակաւոր
մեկնութիւնը ինքեան ապացոյց է այն բանի, թէ
հեղինակը գիտակցաբար տարբերել է, իրեւ-
տարբեր իրողութիւններ, Արշակի թագաւորելը
իշխանութեան բաժանումից եւ այդ մտքով
փաստառի պատմութեան վախճանական սահ-
մանը նշանակել է ցեթագաւորութիւնն Արշա-
կայ որդւոյ Տիրանայ եւ ոչ թէ «ցեթաճանու
աշխարհիս Հայոց եւ ցպատառու մէ յերկուս
ծուէնս»:

Ի Արշակն է առարկել, թէ պատմական գրականու-
թեան զարգացման որոշ աստիճանի արգելադր է, որ Ղա-

Համամատելով Ղազարի յառաջաբանի
որոշումները փաստառի պատմութեան արդի վի-
ճակի հետ, ստենում ենք նախ «պատմեալ զայս
ամենայն մինչեւ ցեթագաւորութիւնն Արշակայ
որդւոյ Տիրանայ», խօսքերի իմաստը, որով Ղա-
զար սահմանել է փաստառի պատմութեան
վախճանական կէտը, այդ խօսքերի իմաստը չի
նայում Զ. 16-ին, այլ Ե. 44, այն է վերին
գլխին, ուր կարդում ենք — «Ապա յետ այ-
սորիկ զարձեալ ի մի վայր ժողովալ զաշխարհ
ամենայն զմարդիկ երկրին Հայոց եւ թագաւո-
րեցոյց (Գեթաւեղ) զմանուկն զԱրշակ երկրին
Հայոց եւ Վաղարշակ երկրորդ նմին», Երկրորդ
Ղազարը՝ «բաժանմանց յերկուս թագաւորու-
թիւնս» խօսքերի իմաստը, որով Ղազար սահ-
մանել է իւր աշխատութեան սկիզբը, այդ
խօսքերի իմաստը նայում է Զ. 1 գլխին —
«Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկուս
զաշխարհն բաժանեցին. բաժին կողմանն Պար-
սից էր թագաւորին խորովու, եւ բաժին մասինն
Յունացիք էր թագաւորին Արշակայ»:

Համաձայն այս բոլորի Զ. 1 գլուխը Ղա-
զարի յառաջաբանի հեղինակին յայտնի չէ,
եւ դուրս է մնում նոյն յառաջաբանի այն որո-
շումից թէ փաստառի պատմութիւնը վերջանում
էր Արշակի թագաւորելով այն է արդի Ե. 44
գլխով:

Ի վերջոյ յիշենք, որ փաստառի պատմու-
թեան նախագիտելոց օգտուել է Ղազարի
յառաջաբանի Ա պրակի հեղինակը. բայց նա
բանաբար է ուրիշ նախագիտելու առաջին հա-
տուածից. այդ այն հատուածն է, որ սահմա-
նում է միայն Գ, Դ, Ե. դպր. գլուխները,
առանց Զ. դպրութեան. ահա համեմատու-
թիւնը.

Պրակ Ա.

Նախագիտելի:

Ջիրբազաճափօթիս աշ-
խարհիս Հայոց, զտրեաց
եւ զարեաց, զգաւս եւ
զգործս զարեաց որոց եւ
զպղծս, զբաժանակի պա-
տեարաց եւ զխաղաղու-
թեան. պատմեալ զայս
ամենայն փոստոս ոմն Բու-

Վարդանէրցի իրաց դրոք
եւ վարդ մինչեւ ցիր-
քանիս կիս յաշխարհէս
զսահմանապետաց որոց
արեաց Աստուծոյ, եւ թա-
գաւորաց աշխարհիս
հայ Արշակունեաց եւ զա-
րավարաց արեաց անուա-

զոր անձնաւորութեան զահագնութեամբ եւ ոչ թէ պատ-
մական յայտնի իրողութեամբ է սահմանել փաստառի պատ-
մութեան վերջական սահմանը. որովհետեւ Ղազար իւր պատ-
մութեան սկիզբը սահմանում է այլ եւս ոչ թէ Արշակի
անունով, այլ իշխանութեան բաժանման իրողութեամբ:
Երբեք այլ եւս, որ Ղազար ի իսկն եւ բառացի կերպով
հաստատում է իւր սահմանումներին. իւր պատմութեան
վերջական սահմանը նշանակելով ուրիշ այն օրը, երբ Վա-
հագն ժողովալութիւն օտարաց. ի Հայոս, զարարել է նա
պատմելու ոչ առաջ եւ ոչ յետագայ քան այդ իսկ օրը:

